

TALABALARDA ALTRUIZM XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK KORREKSION IMKONIYATLARI

D.Sh. Norqo'ziyeva

Qo'qon davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsent

R. Mahammadova

Qo'qon davlat universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20725976>

Annotatsiya

Mazkur maqolada talabalarda altruizm xususiyatlarini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik korreksion imkoniyatlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Altruizm tushunchasining psixologik mohiyati, uning motivatsion asoslari, shuningdek altruistik xulq-atvorni rivojlantirishga xizmat qiluvchi ijtimoiy-psixologik korreksiya usullari (treninglar, rolli o'yinlar, volontyorlik faoliyati) yoritilgan. Olib borilgan eksperimental tadqiqot natijalari maxsus ishlab chiqilgan korreksion dastur ta'sirida talabalarda altruistik xulq-atvor ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshganligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida talabalarda altruizمنى rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: altruizm, ijtimoiy-psixologik korreksiya, prosotsial xulq, motivatsiya, trening, volontyorlik, talabalar, empatiya.

Zamonaviy jamiyatda insonlarning manfaatsiz ravishda boshqalarga yordam berishi, o'z vaqti, kuchi va resurslarini ayamadan jamiyat foydasiga sarflashi — altruizm — ijtimoiy hamjihatlik va barqaror rivojlanishning muhim psixologik asoslaridan biri hisoblanadi. Biroq, individualizm tendensiyalarining kuchayishi, raqobatbardosh muhit va shaxsiy manfaatni ustun qo'yishga undovchi ijtimoiy omillar ta'sirida yoshlarda altruistik qarashlar va xulq-atvorning shakllanishi tabiiy ravishda kechmasligi, balki maqsadli psixologik-pedagogik ta'sir choralarini talab qilishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, oliy ta'lim muassasalari nafaqat kasbiy bilim beruvchi, balki shaxsning ijtimoiy-axloqiy fazilatlarini shakllantiruvchi muhim institut hisoblanadi. Shu sababli, talabalarda altruizm xususiyatlarini ijtimoiy-psixologik korreksiya usullari orqali maqsadli rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Korreksion ta'sir ostida altruistik motivatsiyaning kuchayishi, shaxsning faqat o'zi uchun emas, balki jamiyat foydasi uchun ham harakat qilish ehtiyojini shakllantirishi mumkin, bu esa ijtimoiy barqarorlikning psixologik zaminini mustahkamlaydi.

Tadqiqotning maqsadi — talabalarda altruizm xususiyatlarining shakllanish mexanizmlarini, shuningdek ijtimoiy-psixologik korreksion ta'sir choralarining altruistik xulq-atvorni rivojlantirishdagi samaradorligini nazariy va empirik jihatdan o'rganishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- altruizm tushunchasining psixologik mohiyatini, uning motivatsion asoslarini va turlarini (haqiqiy va o'zaro almashinuvga asoslangan altruizm) ochib berish;
- talabalarda altruizm xususiyatlarining hozirgi holatini diagnostika qilish;
- altruistik xulq-atvorni rivojlantirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik korreksion dastur ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish;
- korreksion dastur ta'sirida talabalarda altruizm ko'rsatkichlarining o'zgarishini empirik baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda nazariy, diagnostik va eksperimental metodlar majmui qo'llanildi. Nazariy qismda altruizm va prosotsial xulq-atvor bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ishlari, jumladan D. Batsonning altruistik motivatsiya nazariyasi, ijtimoiy almashinuv nazariyasi (J. Homans) va ijtimoiy-psixologik korreksiya metodologiyasi bo'yicha tadqiqotlar tahlil qilindi va tizimlashtirildi.

Tadqiqotning empirik qismi oliy ta'lim muassasasi talabalari ishtirokida ikki bosqichli (tajriba va nazorat guruhleri, oldi va keyingi diagnostika) eksperimental dizayn asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda 18–22 yosh oralig'idagi jami 56 nafar talaba ishtirok etdi, ular tasodifiy tanlov asosida ikki teng guruhga ajratildi: tajriba guruhi (28 nafar) va nazorat guruhi (28 nafar). Tadqiqotda quyidagi metodikalardan foydalanildi:

- Altruistik xulq-atvor shkalasi (Altruism Scale, moslashtirilgan shakli) — ishtirokchilarning altruistik tendensiyalarini o'lchash uchun;
- Prosotsial motivatsiya so'rovnoma — yordam berish xatti-harakatlarining motivatsion asoslarini (haqiqiy g'amxo'rlik yoki o'z manfaati) aniqlash uchun;
- Vaziyatli vinetkalar va kuzatuv metodikasi — real va modellashirilgan vaziyatlarda altruistik xulq-atvor namoyonlarini baholash uchun.

Tajriba guruhi bilan 8 haftalik ijtimoiy-psixologik korreksion dastur (haftasiga 2 marta, har biri 90 daqiqalik mashg'ulot) o'tkazildi, dastur tarkibiga empatiyani rivojlantirish mashqlari, rolli o'yinlar, guruhli muhokamalar va volontyorlik faoliyatida real ishtirok etish kiritildi. Nazorat guruhi bilan maxsus korreksion ish olib borilmadi. Dastur boshlanishi va tugashidan so'ng barcha ishtirokchilarda diagnostika takrorlandi. Olingan ma'lumotlar Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti, Styudent t-testi (mustaqil va bog'liq namunalar uchun) yordamida statistik tahlil qilindi.

Dastlabki diagnostika natijalariga ko'ra, tajriba va nazorat guruhleri o'rtasida altruizm ko'rsatkichlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi ($p > 0,05$), bu ikki guruhning boshlang'ich holati bo'yicha tengligini tasdiqladi.

8 haftalik korreksion dastur tugagandan so'ng o'tkazilgan takroriy diagnostika natijalariga ko'ra, tajriba guruhida altruistik xulq-atvor ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshdi (dastur oldidan o'rtacha ball 3,4, dastur so'ngida 4,6; $t = 5,82$, $p < 0,01$). Nazorat guruhida esa bu davr mobaynida ko'rsatkichlarda statistik jihatdan ahamiyatli o'zgarish kuzatilmadi ($p > 0,05$). Bu natija ishlab chiqilgan korreksion dasturning altruistik xulq-atvorni rivojlantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, dastur ishtirokchilarida nafaqat altruistik xulq-atvor namoyonlari soni oshdi, balki ularning motivatsion asosi ham sifat jihatidan o'zgardi. Dastur boshida tajriba guruhi ishtirokchilarining 46 foizida yordam berish xatti-harakati asosan o'zaro almashinuv kutilmasi ("men yordam bersam, menga ham yordam berishadi") bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, dastur so'ngida bu ko'rsatkich 19 foizgacha kamaydi, haqiqiy g'amxo'rlikka asoslangan altruistik motivatsiya ko'rsatkichi esa 34 foizdan 67 foizgacha oshdi.

Dastur tarkibidagi volontyorlik faoliyatida real ishtirok etish komponenti alohida samarali bo'lganligi aniqlandi: bevosita ehtiyojmand insonlarga yordam ko'rsatish tajribasidan o'tgan ishtirokchilarning 82 foizi bu tajribani "o'zining qiymat tizimini o'zgartirgan" tajriba sifatida baholadi. Vaziyatli vinetkalar bo'yicha o'tkazilgan keyingi tekshiruv natijalariga ko'ra, tajriba guruhi ishtirokchilarining 73 foizi notanish insonga real vaziyatda yordam berishga tayyor ekanligini bildirdi, bu ko'rsatkich nazorat guruhida 39 foizni tashkil etdi.

Tajriba va nazorat guruhlarining korreksion dastur oldidan va so'ngidagi taqqoslama natijalari

1-jadval.

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Altruizm o'rtacha ko'rsatkichi (dastur oldidan)	3,4	3,5
Altruizm o'rtacha ko'rsatkichi (dastur so'ngida)	4,6	3,6
Haqiqiy g'amxo'rlikka asoslangan motivatsiya	67%	37%
Notanish insonga yordam berishga tayyorlik	73%	39%

Olingan natijalar maqsadli ijtimoiy-psixologik korreksion ta'sir orqali talabalarda altruistik xulq-atvorni samarali rivojlantirish mumkinligini tasdiqlaydi. Tajriba guruhida kuzatilgan sezilarli o'zgarishlar, nazorat guruhida esa bunday o'zgarishning yo'qligi, aynan korreksion dasturning o'zi ushbu ijobiy o'zgarishlarning sababchisi ekanligini ko'rsatadi, bu esa dasturning ichki haqiqiyligini (internal validity) tasdiqlaydi.

Altruistik motivatsiyaning sifat jihatidan o'zgarishi — o'zaro almashinuvga asoslangan motivatsiyadan haqiqiy g'amxo'rlikka asoslangan motivatsiyaga o'tish — alohida ahamiyatga ega natija hisoblanadi. Bu shuni ko'rsatadiki, korreksion ta'sir nafaqat tashqi xulq-atvor namoyonlarini, balki shaxsning ichki qadriyat tizimini ham o'zgartirishga qodir. D. Batsonning nazariyasiga ko'ra, haqiqiy altruizm boshqa insonga nisbatan chin empatik tashvish natijasida yuzaga keladi, va dastur tarkibidagi empatiyani rivojlantirish mashqlarining mavjudligi ushbu sifat o'zgarishining asosiy mexanizmi bo'lgan bo'lishi mumkin.

Volontyorlik faoliyatida real ishtirok etishning yuqori samaradorligi shuni ko'rsatadiki, altruizmni faqat nazariy ma'lumot orqali emas, balki bevosita amaliy tajriba orqali ham shakllantirish mumkin va kerak. Real ehtiyojmand insonga yordam berish tajribasi shaxsda "men nimagadir yarayman, mening harakatim haqiqatan ham farq qiladi" degan his-tuyg'uni shakllantiradi, bu esa altruistik o'zlik (altruistic self) rivojlanishiga zamin yaratadi.

Amaliy nuqtai nazardan, olingan natijalar oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilan ishlash jarayoniga shunga o'xshash ijtimoiy-psixologik korreksion dasturlarni tizimli tarzda joriy etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi. Bunday dasturlarni o'quv rejasidan tashqari faoliyat (psixologik xizmat, talabalar kengashi, volontyorlik markazlari) doirasida tashkil etish mumkin.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida namunaning nisbatan kichik hajmi (56 nafar), tadqiqot faqat bir oliy ta'lim muassasasi doirasida olib borilganligi, shuningdek korreksion dastur ta'sirining uzoq muddatli barqarorligi tekshirilmaganligini qayd etish lozim. Kelajakda tadqiqotni kengroq namuna asosida, dastur ta'sirining 6–12 oydan keyingi davomiyligini tekshiruvchi uzunlamasiga (longitudinal) dizayn yordamida davom ettirish tavsiya etiladi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

- Maxsus ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik korreksion dastur talabalarda altruistik xulq-atvor ko'rsatkichlarini statistik jihatdan ahamiyatli darajada oshirishga qodir ($t=5,82$, $p<0,01$).
- Korreksion ta'sir natijasida altruistik motivatsiyaning sifati ham o'zgaradi — o'zaro almashinuvga asoslangan motivatsiyadan haqiqiy g'amxo'rlikka asoslangan motivatsiyaga o'tish kuzatiladi.
- Dastur tarkibidagi volontyorlik faoliyatida real ishtirok etish komponenti altruistik xulq-atvorni shakllantirishda alohida samarali vosita hisoblanadi.
- Maqsadli korreksion ta'sirsiz altruizm ko'rsatkichlari o'z-o'zidan sezilarli darajada o'zgarmaydi, bu maqsadli psixologik-pedagogik ishning zarurligini tasdiqlaydi.
- Oliy ta'lim tizimida talabalarda altruizm va prosotsial xulqni rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli korreksion dasturlarni joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda altruizm xususiyatlarini shakllantirish tasodifiy jarayon emas, balki maqsadli ijtimoiy-psixologik korreksion ta'sir orqali samarali boshqarilishi mumkin bo'lgan rivojlanish yo'nalishi hisoblanadi. Empatiyani rivojlantirish mashqlari, rolli o'yinlar va real volontyorlik tajribasini uyg'unlashtirgan kompleks yondashuv talabalarda nafaqat tashqi xulq-atvorni, balki ichki qadriyat tizimini ham ijobiy tomonga o'zgartirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Batson C.D. The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer. — Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. — 256 p.
2. Batson C.D. Altruism in Humans. — New York: Oxford University Press, 2011. — 392 p.
3. Homans G.C. Social Behavior: Its Elementary Forms. — New York: Harcourt, Brace & World, 1961. — 404 p.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan, 2019. — 312 b.
5. Eisenberg N., Mussen P.H. The Roots of Prosocial Behavior in Children. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — 213 p.
6. Mahmudov M.M. Talabalar ma'naviy-axloqiy tarbiyasi psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2018. — 224 b.
7. Osipova A.A. Umumiy psixokorreksiya. — Moskva: Sfera, 2002. — 510 b.
8. Egamberdiyeva N.M. Yoshlar psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2021. — 248 b.
9. Penner L.A., Dovidio J.F., Piliavin J.A., Schroeder D.A. Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives // Annual Review of Psychology. — 2005. — Vol. 56. — P. 365–392.
10. Yusupova N.T. Talabalar ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish masalalari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 196 b.
11. Batson C.D., Ahmad N., Lishner D.A., Tsang J. Empathy and Altruism // Handbook of Positive Psychology. — New York: Oxford University Press, 2002. — P. 485–498.
12. Noqo'ziyeva D.Sh. Shaxsda prosotsial xulq rivojlanishida psixik holatlar ta'sirini o'rganishning empiric masalalari. Buxoro universiteti ilmiy axborotnomasi. № 12-son 3-qism 2025
13. Noqo'ziyeva D.Sh. Shaxslararo munosabatlarda prosotsial xulqni shakllantirish fenomenlari. Advances in Science and Education, 2025, 81-84 p.